

OLLE ADOLPHSON

Provencalsk lyrik, 1100- och 1200-tal

Den klassiska provencalska litteraturen är avfattad på ett skapat, litterärt språk som utgår från Limousin i Västfrankrike, innanför och söder om Bretagne. Det uppstår i slutet av 1000-talet, och breder snabbt ut sig över hela Sydfrankrike. Det består under 1100- och 1200-talen och dör sedan ut under början av 1300-talet. Under en så lång tidsrymd sker naturligtvis en del förändringar, där förekommer vissa förskjutningar och glidningar i ordformer och betydelser, men på det hela taget förblir språket märkvärdigt konstant.

Jag tror att det kan vara bakgrunden till det misstag man ofta gör vid bedömningen av den provencalska litteraturen: att se även den som en konstant enhet. Den förändras nämligen i högsta grad, parallellt med de omvälvande förändringar, politiska, sociala och kulturella, som inträder under tiden, och slutet av epoken uppvisar helt andra och delvis motsägande drag gentemot början. Generella omdömen och värderingar måste således leda till svårlösta eller olösliga problem, sådana som forskningen i ämnet är så rik på och som så ofta härrör sig från förenklingar, förgrovningar och anakronismer vilka sedan stöttar teser och tankegångar som blir alltmer skruvade och dunkla ju längre de följs.

Det gäller till exempel ett av huvudproblemen, kvinnans roll. Kvinnan är dels den kärleksfulla kamraten, företagsam och frimodig, dels den över allt upphöjda, passiv, oåtkomlig, grym. Hur skall man förklara dessa motsatser om man inte tar hänsyn till att den provencalska diktningen illustrerar den gradvisa förändringen — och försämringen — av kvinnans sociala ställning under 200 år (med Kyrkan som pådrivande faktor). Tvärtom har man försökt förklara hennes roll med utgångspunkt från dessa gåtfullt oförenliga egenskaper, något som kräver av-

sevärda ansträngningar. Resultatet blir också lätt förbryllande. Jag har hört spekulationer där den provensalska lyriken föregriper den om 500 år inträdande pietismen, men man har också varit inne på dunkel menstruationsmystik och på tanken om tvära kast i det kvinnliga lynnet till följd av månatliga besvär.

Ett annat misstag är att hänföra termen "provensalsk" till distriktet Provence i östra Frankrike. Frågan blir då hur den provensalska diktningen kunde uppstå och ha sin tyngdpunkt i västra delen av landet. Det rör sig emellertid inte om *Provence* utan om södra delen av det romerska Gallien, kallat Gallia Togata eller *Provincia*. Språket blir då *provensalska*, *occitanska* är en lika vanlig benämning.

OCCITANSKA ÄR INTE FRANSKA

Occitanska, *lengua d'Oc*, skiljer sig från det franska språket, *langue d'Oil*, ungefär lika mycket som isländskan skiljer sig från svenskan. Det tillhör båda de olika lokalspråk som under folkvandringstiden efterträdde latinet och som sammanfattades under namnet *roman*. Ordet kom under 1100-talet att få ytterligare en betydelse, nämligen som beteckning för en berättelse på vers eller prosa skriven på folkspråk i stället för latin, därav vårt *roman*. Oil står för nordbornas sätt att uttala latinets "hoc ille", sedermera "oui", Oc är sydbornas sätt att säga "hoc" kort och gott; båda betecknar "ja!" eller snarare "just det!".

Att Oc kom att räknas in under franskan har snarare politiska än etniska orsaker. När frankerkonungen Chlodovech hade lagt under sig det norra Gallien tågade han i början av 500-talet ner i det södra och slog västgoterna och skapade så det merovingiska frankerriket, där de germanska frankerna blev härskare över en övervägande romersk befolkning. Gränsen mellan de båda språken och de båda folken gick från Atlanten i en vid båge norrut utmed Loire bort till Lyon, och därifrån vidare åt sydost. Den har knappast ändrats och upprätthålls fortfarande i mycket högre grad än man skulle tro för att beteckna skillnad inte bara i språk utan också i livsstil och moral. Vanligtvis märks den kanske inte så tydligt, men man gör klokt i att iaktta den om man inte vill bli nedlåtande bemött på respektive håll.

Och i gräl mellan nord- och sydbor kan man få höra saker som knappast norrlänningar och sydsvenskar skulle våga kosta på sig. Oil skälls för sluga utsugare och olidliga barbarer medan Oc kallas pladdrande lydfolk! Det ligger femton seklers tyngd bakom orden.

Occitanskan är alltså ett självständigt språk, ingen fransk dialekt; enligt uppgift talas det av åtskilliga millioner och det lär finnas folk inom området som inte förstår franska. Den klassiska occitanska, eller provensalska litteraturen omfattade också delar av Norditalien samt nordöstra Spanien. Dessa områden bildar under epoken en kulturell och delvis också en politisk enhet, som i flera avseenden förvaltar det romerska arvet i högre grad än omgivningen.

Tre fjärdedelar av den bevarade occitanska, eller provensalska, litteraturen upptas av lyrik. Prosan, som främst består av skilda mysteriespel — passions-, julspel etc — anses inte på några vis nå upp till lyrikens nivå. Det finns cirka 2 600 dikter bevarade av cirka 460 kända eller okända upphovsmän. Den vanliga uppfattningen är väl att den provensalska lyriken är en exklusivt hövisk lyrik, odlad av svärmodiga män, trubadurer. Nu är emellertid en stor del av dessa dikter på inget sätt höviska, vad man än lägger i ordet hövisk, och detsamma gäller om en hel del av trubadurerna som inte heller var särskilt svärmodiga. Som nämnts ändrades levnadsvillkor och smakriktningar radikalt under 1100- och 1200-talen; bilden av den gråtmilde lutlekaren vid skön jungfruns kalla fötter tillhör det råa 1300-talet med pervers smak för lidande — och på den bilden byggde sedan det ännu råare 1800-talet, med ännu perversare smak.

Trubadur kommer av det occitanska *trobar* som betyder fina. Av de 460 författarna är var femte kvinna; den kvinnliga motsvarigheten till trubadur är *trobairiz*. Man har sagt att de enbart skulle ha utgjorts av högättat folk, men de förekom inom alla samhällsklasser. Man har också sagt att de enbart skulle ha verkat vid hoven, men de fanns överallt — på marknadsplatser, på tavernor, på ängar vid byfesterna och var nu folk kunde tänkas samlas, och de fanns i klostercellerna.

CORTEZIA KOM MED KORSFARARNA

Det occitanska ordet för höviskhet är *cortezia*. Det innebar närmast "fin". Det uppkom under 1100-talet, till stor del genom de intryck korsfararna tog av de högtstående och förfinade kulturerna i Levanten under de upprepade korstågen. För att visa att man hade varit ute i världen och slå an på lurkar och lollar hemma började man härma österländsk sirlighet genom att föra sig med ganska överdrivna och tillgjorda åthävor och klä sig i samma stil. Rätt snart klagas det över att det skall vara så fint numera, överallt ser man människor som ormar och krumbuktar sig i väldiga snabelskor och med konstiga saker på huvudet. Cortezian uttryckte en strävan att lyfta sig över grova seder och tarvliga levnadsförhållanden. Det hör till saken att de ekonomiska villkoren i Europa förbättras hastigt under denna tid. Handeln ökar, penninghushållningen börjar ersätta naturhushållningen. Cortezian kom att innebära en aristokratisk hållning, vars sämre sida vette åt ett förakt för "les vilains", byfolket. Detta var något nytt; förut var det bara makten som skilt grupperna åt.

Hur lätt denna höviskhet satt visar en mångfald dikter inom den grupp av den provensalska lyriken som kallas *sirventès*. I en *sirventès* tänkes en tjänare (*sirven*) föra sin herres talan. Det gäller att lovprisa eller tadla en handling eller en företeelse. Man ställde upp en tes som man åtog sig att försvara. Fenomenet speglar tidens förtjusning i dialektik genom det pånyttfödda studiet av de grekiska filosoferna — förmedlat av araberna, för övrigt. *Sirventeserna* kan vara verkligt eleganta eller spirituella, men utgör ofta nog bara mer eller mindre tarvliga påhopp på skilda personer och urartar till fradgande rabiata utfall, vildsinta hugg i ordalag som kan få vem som helst att höja på ögonbrynen. Kungar, furstar, baroner, krämare, präster, munkar och nunnor, Gud fader, fan och hans mormor, samtliga får sig ena riktiga råsopar. Könndefekter är populära, all polityr är väck, och man påminns om att de urgamla franska adelssläkterna vid denna tid ännu så länge var ganska färska, i den mån *sirventeserna* nu är skrivna av adliga trubadurer. Det skall också sägas att damer höll sig för goda för den här sortens skrivande.

Cortezians andra sida visar i gengäld ett drag av fin älskvärd-

het, och det draget är genomgående och förhärskande i den provensalska litteraturen, liksom verklig högsinhet och stolt-het. Den är hjärtlig, och dessutom sinnlig, innan den formali-seras och stelnar mot slutet av epoken.

Det råder diskussion om, det vill säga man vet inte riktigt, hur trubadurlyriken uppstod. Den framträder med ens färdig och börjar blomma med den första kände trubaduren, Wil-helm av Akvitanien, hertig av Poitiers (1071—1127). Nu råder det diskussion kring varenda detalj i det här ämnet. Man möter sällan en forskning där det råder så många delade meningar, och vad man säger får man räkna med att få mothugg och slag på fingrarna.

De troliga förutsättningarna är väl dels aktiviteten kring klostren och katedralskolorna under 900- och 1000-talen, dels den ökade cirkulationen av människor genom handelns upp-sving under samma tid. Och slutligen hövdingars och stormäns förvandling till hövisk adel från att ha varit enbart feudala jordägare.

Nya kloster grundas överallt och tillsammans med abbotsko-lorna bildar de härdar för en ny och stridbar intellektuell anda. Detsamma gäller katedralskolorna dit studenter samlas i tusen-tal. Enbart i Paris skall antalet ha uppgått till 20 000 vid slutet av 1200-talet. Lärarna förflyttar sig mellan lärosätena och ses överallt på vägarna omgivna av skaror av lärjungar.

STÄDER ÅTERBEFOLKAS OCH MARKNADER ÖPPNAS

Städerna som utarmats under de föregående århundradena och på många håll stått öde börjar återbefolkas och nya handels-platser och marknader öppnas. Här träffar man givetvis på lus-tigkurrar av olika sorter och hit kommer också studenter. De gör sällskap med upptågsmakarna, ungdomar av bägge könen (det fanns också kvinnliga studenter) sluter sig samman och bildar grupper som drar omkring som akrobater, eldslukare, djurtämjare osv (prostitution vid behov), arvtagare till de ro-merska mimerna men med studenternas visor som nytillskott. Dessa *juculatores*, joglarer, gycklare utgör så att säga trubadu-rieriets ena hälft. De var ännu inte föraktade och avskilda från samhället så som de blev senare. De sociala positionerna var in-

te så fixerade, kanske beroende på att samhället ännu var ganska ungt.

Den andra hälften utgörs av aristokratin. I den höviska andan ingick att vara bildad. Bildningen blev emellertid i många fall påtvingad; man skickade helt enkelt folk i kloster, besegrade fiender och påträngande släktingar, bröder, systrar, fäder och mödrar. Klostren hanterades visserligen med avsevärt självsvåld. Lika lätt som man åkte in, lika behändigt plockades man ut vid behov. Döttrar sattes i kloster tills det blev dags för giftermål, och söner med. Det var inte ovanligt att den yngre, icke arvsberättigade brodern till en greve gick i kloster och där bidade sin tid tills det på ett eller annat sätt var ute med greven och det blev dags att rycka in som greve själv. Det var kyrkan och klostren som stod för bildningen — en ytterst aktiv och engagerad bildning som nämnts — och på så sätt skapades på kort tid en högt skolad, intellektuell adel av såväl kvinnor som män.

Det är egentligen inte så konstigt att trubadurer och gycklare kom att närma sig varandra och blandas. Båda grupperna tillhörde ju de bildade i samhället. Och det finns också flera exempel på att trubadurer har gjort sig till gycklare likaväl som gycklare har blivit trubadurer. Den sociala gränsen dem emellan upprätthålls med moralisk ängslighet av forskningen, men är i själva verket flytande. Det var vanligt att trubadurerna företräddes av gycklare som framförde deras sånger, och det var vanligt att det skedde på de olika borgarna, men gycklarna framträdde också själva som trubadurer, som sagt, och såväl trubadurer som gycklare reste kring vägarna. Gycklarna dock mer än trubadurerna — och framför allt trobairizerna — och gycklarna betydde väl mest för lyrikens spridande ute i landet.

Min tro är ändå att gycklare och trubadurer har påverkat varandra ömsesidigt så att det har uppstått en litterär syntes dem emellan. Dessutom tror jag att den occitanska lyriken ger uttryck åt en mentalitet som var allmän inom hela det occitanska området. (Den var ingen företeelse begränsad till en sluten överklass.) Något annat kan knappast förklara dess snabba spridning och popularitet.

KÄRLEKSLYRIKEN EFTERBILDAS I EUROPA

Under senare delen av 1100-talet, men först efter 100 år således började den occitanska kärlekslyriken efterbildas i stora delar av Europa. Trobadores i Nordspanien och Portugal, troverer i norra Frankrike och minnesångare i Tyskland tog upp de karakteristiska motiven. Även den nordiska vislyriken kom att påverkas i de sk adelsvisorna. Dante såg sig själv som arvtagare till trubadurerna, och såväl Dante som Petrarca har uttryckt sin beundran för dem. Dantes "intelletto d'amore" uttrycker ganska väl andan i den provensalska lyriken. Känsla och intellekt är delar av varandra och bygger upp varandra.

Det är väl inte så ofta klassisk occitanska förekommer i original, så det kan kanske vara intressant att se ett exempel. Det klargör dessutom på ett fint sätt det här med "kärlekens förstånd".

En *canzo* av Peire Vidal skriven mot slutet av 1100-talet.

Ab l'alen tir vas me l'aire
 Qu'eu sen venir de Proensa:
 Tot quant es de lai m'agensa,
 Si que, quan n'aug ben retraire,
 Eu m'o escout en rizen
 E.n deman per un mot cen:
 Tan m'es bel quan n'aug ben dire.

Qu'om no sap tan dous repaire
 Com de Rozer tro qu'a Vensa,
 Si com clau mars e Durensa,
 Ni on tan fis jois s'esclaira.
 Per quentre la franca gen
 Ai laissat mon cor jauzen
 Ab leis que fa.ls iratz rire.

Qu'om no pot lo jorn maltraire
 Qu'aja de leis sovinensa,
 Qu'en leis nais jois e comensa.
 E qui qu'en sia lauzaire,

De ben qu'en diga no.i men;
 Que.l melher es ses conten
 E.l genser qu'el mon se mire.

E s'eu ren dir ni faire,
 Ilh n'aja.l grat, que sciensa
 M'a donat e conoissensa,
 Per qu'eu sui gais e chanteire.
 E tot quan fauc d'avinen
 Ai del seu bel cors plazen,
 Neis quan de bon cor consire.

Betraktar man detta en stund inser man nog lätt var översättningssvårigheterna börjar. Det är bara ett rimord som rimmas fyra gånger, de övriga rimmas åtta gånger var, och det här är ändå bara ett ganska modest exempel. Den klassiska occitanskan är oerhört rik på rimmande ord, liksom fornfranskan. Och saknar man ett rimord skapar man ett nytt. Språket behandlas överhuvudtaget med stor frihet, liksom i våra folkvisor. Det är väl bla därför man har kallat det litterärt. Jag ser den svindlande rimtekniken som ett uttryck för en ganska härlig och vällustig språkkänsla. Men den är inte bara självändamål, det ligger också memoreringsteknik i detta.

Jag skall återge den ord för ord på svenska, så gott det går.

*När jag drar andan får jag vinden / som jag känner komma
 från Provence: / allt därifrån livar upp mig, / och när jag hör
 det väl beskrivas, / lyssnar jag leende / och begär för vart ord
 hundra: / så skönt är det mig när jag hör det berömmas.*

*Det finns ingen så ljuvlig trakt / som den från Rhône till Ven-
 ce, / som famnas av havet och Durance / och ingenstans görs
 glädjen så stor. / Bland detta frimodiga folk / har jag lämnat
 mitt glada hjärta / hos henne som får vreden att le.*

*Ingen kan fördärva dagen / som har henne i minnet, / för gläd-
 jen föds och har sin begynnelse i henne. / Och den som vet att
 prisa henne, / vad gott han än säger, det är inte lögn; / så myc-*

ket finare är hennes sätt / och hennes mänsklighet, att all världen förundras.

Och förmår jag ingenting säga eller göra, / så skall hon inte ha skulden; för all insikt / har hon gett mig, och all kunnighet, / som gör att jag är lustig och kan sjunga. / Och allt jag gör som blir omtyckt / har jag från hennes vackra kropps ljuvlighet, / när jag betänker saken rätt.

ÖVERDRIVET FINKÄNSLIGA TOLKNINGAR

Jag tror att mycket av det man förebrår trubadurerna, vekhet, blodlöshet, banalitet, härrör sig från överdrivet finkänsliga och välanständiga tolkningar. Den översättning till franska som jag närmast har jämfört med sveper över slutraderna så här: "Allt behagligt jag framför, till och med jämmern som mig lyster att utandas, det håller jag gracen och skönheten hos hennes person räkning för."

Jämför Evert Taubes:

"Och jag är en sångare god,
så vare det hennes ära,
av henne har jag fått lära
min kunskap, min sång, mitt mod.
Och allt vad jag rätt förstod,
det tackar jag henne för."

Orden *cor* (hjärta) och *corps* (kropp) översätts oftast bägge med 'hjärta'. *Corps* tolkas också som 'varelse', 'gestalt'; men även om ordet kan stå i överförd mening, så har det i alla fall sin betydele att provensalerna utgår från just ordet 'kropp'. Nu används båda orden med en viss vårdslöshet redan i originaltexterna, men ibland kan man undra om det inte är 1800-talets textredaktörers — eller nedtecknarens (i regel munkar från 1300- och 1400-talen) — känsla för det passande som har föranlett en förväxling. Fast ibland måste det vara mycket svårt att dölja att det inte bara är trånad utan också fysisk åtrå som avses. Jag vill gärna återge den fina sång av Grevinnan (Beatriz) av Die som kallas *Klagan och invitation*:

*Teckning av artikelförfattaren efter en miniatyr i
"Breviari de Amor" av Matfre Ermengan.*

Estat ai en gran consirier
Per un cavallier qu'ai agut,
E voill sia totz temps saubut
Cum ieu l'ai amat a sobrier.

Ara vei qu'ieu sui trahida,
Quar ieu non li donei m'amor;
Don ai estat en grant error
En leit e quan sui vestida.

Ben volria mon cavallier
Tener un ser en mos bratz nut,
Qu'el s'en tengra per errebut
Sol c'al lui fesses coseillier;
Quar plus m'en sui abellida
Non fis Floris de Blancaflor.
Mon cor eu l'autrei e m'amor,
Mon sens, mos oillz e ma vida.

Bels amics, avinens e bos,
 Quora.us tenrai en mon poder,
 E que jagues ab vos un ser,
 E que.us des un bais amoros,
 Sapchatz gran talen n'auria
 Que.us tengues en loc del marrit,
 Ab so que m'aguessez plevit
 De far tot so qu'ieu volria.

”Jag har kommit i stort beråd/genom en cavallier som jag åtrått, / och jag vill att det städse skall vetas / hur övermåttan jag har älskat honom. / Se nu hur jag är förrådd, / som om jag inte gett honom min kärlek; / så är jag i stort villråd / i min bädd som när jag går klädd.

Väl ville jag få hålla / min cavallier en kväll i mina nakna armar, / han skulle få sin lycka rågad, / finge jag bli honom en kudde; / för jag är mer betagen i honom / än Florez i Blanche-fleur. / Mitt hjärta har jag gett honom, och min kärlek, / mitt sinne, mina ögon och mitt liv.

Vackre vän, intagande och skön, / finge jag dig en gång i min makt, / och vila hos dig en kväll, / och en gång ge dig en kärlekskyss / så vet att jag väl skulle förstå / att ha dig i makes ställe, / förutsatt att du lovade mig / att göra allt det som jag ville.”

Till den fina erotiska tanken i dikten kommer en vällust och en sinnlighet som tycks utgå från själva språket. Eller snarare, språket är utformat av ett vällustigt och sinnligt temperament.

Det är det som skapar den egendomliga stämning som vilar över den senare provensalska diktningen, framför allt mot slutet av 1200-talet, då innehållet formaliseras och förändligas allt mer.

Det uppstår en spänning mellan innehåll och språk. Där sångerna alltmer handlar om kvinnlig kyla, kyskhets, renhet, oåtkomlighet och blir alltmer rutinmässigt virtuosa har språket kvar sin sinnliga och mjuka underton.

Det är som på en strand, mot kvällen, när luften börjar bli fuktig och kylig och skuggorna blir allt längre; men sanden har fortfarande kvar sin värme.

KOMMENTARER OCH LÄSTIPS

Min artikel är halv och slutar där den borde börja. Om dessa rader har kunnat väcka något intresse kan de betraktas som en ingress.

Av trubadurlyrik är ytterst litet översatt till svenska. Axel och Ulla Sjöberg gav ut en liten antologi: *Rosor och Riddare*. Rabén och Sjögren, 1971. Titeln är talande. Den fångar helt 1800-talsromantikens synsätt. Tolkningarna visar upp de stora översättningssvårigheterna.

Frans G Bengtsson har styvt återgett några enskilda stycken. Man kan gå till L Breitholtz: *Litteraturens klassiker*, Almqvist och Wiksell, del 5. Där förekommer också ett par av E Taubes återgivningar.

Hans: *Vallfart till Trubadurien och Toscana* (i pocketupplaga, Trend, Rabén och Sjögren, 1974), där sångerna finns insatta i sitt sammanhang, dvs Taubes syn på epoken, är en av hans allra viktigaste och mest roande böcker. (Hans ironiska brev till Fritiof Nilsson Piraten!)

Litteraturen kring trubadurdiktningen är diger.

I Holger Ahlenius: *Frankrikes litteratur under medeltiden*, Forum, 1957, görs en redovisning av skilda forskares aspekter på detta och angränsande ämnen. Det är en av de viktigaste, och mest stimulerande, populära framställningarna på svenska, där litteraturen kontinuerligt sätts in i sitt idéhistoriska och socialt kulturella sammanhang.

Annars: Henri-Irénée Marrou: *Les Troubadours*, Edition du Seuil, 1971. Här kastas man in i den polemik som ända sedan 1800-talet vidlåder trubadurforskningen och som mest verkar att vara ett allas krig mot alla. Marrou slår åt alla håll men sammanfattar också fördömligt, bla vad gäller musiken, melodierna, dock inte som fackman; där får man väl närmast gå till Sohlmans musiklexikon.

En aktuell bok är Meg Bogins: *The Women Troubadours*, Paddington Press Ltd, 1976. En antologi med en fyllig tes om de kvinnliga trubadurernas sociala villkor och deras inverkan på deras diktning. Där finner jag hur lätt det är att själv falla in i den nyssnämnda polemiken. Men där finns en massa fin lyrik på provensalska med parallella översättningar till engelska.

André Berry gav ut en välkänd antologi 1930. Andra stora namn i sammanhanget är A Jeanroy och J Anglade (båda med standardverk från 1927). Men Berrys: *Anthologie de la poésie Occitane*, Librairie Stock, 1961, antagligen svåråtkomlig, är en mycket intressant sammanfattning av provensalsk lyrik från äldsta tider fram till utgivningsåret.

R Lavaud och R Neill: *Les Troubadours* i två volymer, coll "Bibliothèque européenne", Desclée De Brouwer, 1960—66, innehåller kritiska översättningar av texterna.

På spanska må nämnas, förutom Guillermo Diaz-Plaja: *Antologia Mayor de la Literatura Espanola*, Editorial Labor, 1969, *La poesía trovadoresca en Espana y Portugal*, Cupsa Editorial, 1971. Det senare är en fin studie av den unge Carlos Alvar (f. 1951), nu professor i litteraturhistoria vid Universidad Central i Barcelona.

Grammofoninspelningar dyker upp och försvinner. En serie som borde vara åtkomligt ännu är:

Troubadours, Harmonia Mundi (HM 396 -98) samt *Les Cantigas de Santa Maria* (HM 977 -78) med Clemencic consort, dir. René Clemencic. De innehåller folders med texter och notiser och är trevliga att lyssna på och intressanta, men med en uppläsare som låter som om han grämde sig djupt över alltihop. Han läser på modern provensalska.